

RENATA BEDNARZ-GRZYBEK¹

Katedra Metodologii Nauk Pedagogicznych
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ORCID 0000-0002-5033-9163

UZDROWISKO BUSKO-ZDRÓJ W DONIESIENIACH PRASY ZDROJOWEJ Z PRZEŁOMU XIX I XX W. NA MARGINESIE ROZWAŻAŃ O EDUKACYJNEJ FUNKCJI CZASOPISM

Busko-Zdrój Spa in the spa press reports from the turn of the 19th and 20th centuries. On the sidelines of considerations about the educational function of journals

Abstract

The aim of the article is to present the principles of organisation and functioning of the Busko-Zdrój spa from the perspective of the Polish-language spa press at the turn of the 19th and 20th centuries. The year 1836 is considered as the opening date of the Busko-Zdrój spa. The article pays special attention to the spa's predominant therapeutic and educational functions, highlighting the directions of its development, indicating the origins and operations of the spa at the turn of the 19th and 20th centuries. It depicts the principles of managing the facility at Busko by doctors and their recommendations for patients, the daily rhythm of a patient's life, and the forms of spending leisure time as reported by the discussed spa journals. The spa treated, among others, cardiovascular diseases, rheumatic diseases, and children's diseases.

Keywords: Busko Zdrój, spa press, spa doctors, spa patient, health education

Abstrakt

Celem artykułu jest ukazanie zasad organizacji i funkcjonowania uzdrowiska Busko-Zdrój w perspektywie polskojęzycznej prasy zdrojowej przełomu XIX i XX w. Rok 1836 przyjmuje się jako datę otwarcia uzdrowiska Busko-Zdrój. W artykule zwrócono szczególną uwagę na dominującą funkcję leczniczą i wychowawczą uzdrowiska, ukazano kierunki rozwoju uzdrowiska, wskazując na genezę i funkcjonowanie uzdrowiska na przełomie XIX i XX w., zasady prowadzenia zakładu w Busku przez lekarzy i ich zalecenia wobec kuracjuszy, rytm życia kuracjusza, formy spędzania czasu wolnego w świetle omawianych czasopism zdrojowych. W uzdrowisku leczono m.in. choroby układu krążenia, reumatyczne, choroby dziecięce.

¹ Renata Bednarz-Grzybek, dr hab. prof. UMCS w Katedrze Metodologii Nauk Pedagogicznych, w Instytucie Pedagogiki UMCS w Lublinie, historyczka i pedagożka. Główne zainteresowania badawcze: historia oświaty i wychowania. E-mail: renata.bednarz-grzybek@mail.umcs.pl.

Słowa kluczowe: uzdrowisko Busko Zdrój, prasa zdrojowa, lekarze zdrojowi, kuracjusz, wychowanie zdrowotne

1. Wstęp

Tradycje balneologii jako działu medycyny wykorzystującego naturalnie występujące w przyrodzie wody mineralne w celu profilaktyki i leczenia chorób sięgają czasów epoki brązu i występują w niemal wszystkich znanych historii kulturach². W Europie już w starożytności powstawały pierwsze ośrodki, które dziś nazwalibyśmy uzdrowiskami³. Polska tradycja sięga XVI w., gdy w Rzeczypospolitej działali prekursorzy wodolecznictwa Wojciech Oczko (1537-1599), Erazm Sykst (ok. 1579-1635) i Jan Innocenty Petrycy (1592-1641)⁴. Jednak złotym wiekiem balneologii, charakteryzującym się masowością powstawania nowych uzdrowisk i śmiałym wprowadzaniem nowoczesnych rozwiązań usprawniających różnego rodzaju kuracje wodne, można nazwać dopiero XVIII, a przede wszystkim XIX stulecie⁵. Do tego gwałtownego rozwoju balneologii przyczynił się przede wszystkim wyznalezienie sodu, dokonane przez Niemca, Vincenza Priessnitza (1799-1851)⁶. Urządzenie to umożliwiło prowadzenie hydroterapii, która szybko stała się uznaną i popularną metodą kuracji, a w drugiej połowie XIX w. była wręcz najważniejszym zabiegiem. „Wyjazd do wód”, czyli kilkutygodniowy pobyt w uzdrowisku, stawał się bardzo modnym sposobem na spędzanie wolnego czasu połączonym z odpoczynkiem, dbałością o zdrowie, edukacją i życiem towarzyskim.

Wraz z rozwojem nauki pojawiało się coraz więcej merytorycznych opracowań analizujących lecznicze działanie kąpeli w wodach, błotach i mułach poszczególnego typu oraz wpływ picia wód mineralnych na organizm człowieka. Szczegółowego opisu techniki zabiegów balneologicznych dokonał w XIX w. austriacki lekarz, kierownik pierwszej na świecie katedry hydroterapii na uniwersytecie w Wiedniu (1881) – Wilhelm Winternitz

² Zob. L. Korczyński, *Kierunek i zadanie balneologii społecznej w ogóle, w szczególności zaś balneologii krajowej i Komisji Balneologicznej*, „Krynica”, 1877, nr 7, s. 1-3; tenże, *Uwagi o naszym naukowym ruchu na polu balneologii*, „Nasze Zdroje”, 1911, nr 12, s. 143-145; I. Ponikowska, D. Ferson, *Nowoczesna medycyna uzdrowiskowa*, Warszawa 2009, s. 30-31; R. Bednarz-Grzybek, *Wychowanie zdrowotne w polskojęzycznych czasopismach uzdrowiskowych (1844-1914)*, Lublin 2018, s. 619.

³ A. Kucharski, *Staropolska turystyka uzdrowiskowa w XVIII wieku*, „Czasy Nowożytne”, 23/210, s. 123; zob. szerzej na ten temat: R. Jackson, *Waters and Spas in the Classical World*, „Medical History. Supplement”, 1990, nr 10, s. 1-13; G.A. Moss, *Water and health. A forgotten connection?*, „Perspectives in Public Health”, 2010, nr 5, s. 227-232; A. Tubergen, S. Linden, *A brief history of spa therapy*, „Annals of the Rheumatic Diseases”, 2002, nr 3, s. 273-275; R. Bednarz-Grzybek, dz. cyt., s. 619.

⁴ H. Kowalenko, *Wojciech Oczko – ojciec polskiej balneologii*, „Wiadomości Uzdrawiskowe”, 1960, nr 3, s. 229-232; tenże, *Jan Innocenty Petrycy – jeden z pierwszych polskich lekarzy uzdrowiskowych*, „Balneologia Polska”, 1971, t. 16, z. 3-4, s. 257-266; A. Kucharski, dz. cyt., s. 124-125; A. Jarubas, W. Legawiec, *Ośrodki o charakterze uzdrowiskowym i prozdrowotnym na terenie obecnego województwa świętokrzyskiego w latach 1800-1930*, w: *Tradycje i perspektywy rozwoju kultury uzdrowiskowej w Województwie Świętokrzyskim w kontekście europejskim*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsala, A. Syroka, Wrocław 2016, s. 21-22.

⁵ J.W. Kochański, *Balneologia i hydroterapia*, Wrocław 2002, s. 9-14; A. Straburzyńska-Lupa, G. Straburzyński, *Fizjoterapia*, Warszawa 2006, s. 74-75; T. Stegner, *Miejsce kurortów w europejskiej i polskiej dziewiętnastowiecznej rzeczywistości*, w: *Wielkomięscy inwestorzy, mecenasi i filantropi. Kurorty w Europie Środkowej od XIX do XXI wieku*, red. M. Mosionek-Schweda, M. Buchholz-Todorska, Gdańsk 2016, s. 79-92.

⁶ J. Helfricht, *Vincenz Priessnitz (1799-1851) und Rezeption seiner Hydrotherapie bis 1918. Ein Beitrag zur Geschichte der Naturheilbewegung*, Husum 2006; R. Bednarz-Grzybek, dz. cyt., s. 620.

(1835-1917)⁷. Trzeba jednak pamiętać, że większość pacjentów nie tylko nie miała dostępu do tych naukowych publikacji, ale nawet nie była nimi zbyt zainteresowana. Leczenie uzdrowiskowe stało się popularne, więc kuracjusze jechali tam, gdzie nakazywała moda, pozwalał stan finansów, gdzie mieli możliwość dogodnego dojazdu lub wygodnego pobytu, a dodatkowo zapewniano im rozrywkę. Zwykle to zakłady zdrojowe starały się o całościową i zrównoważoną edukację zdrowotną pacjentów, starając się w swojej ofercie połączyć elementy wodolecznictwa, ruchu, prawidłowej diety, fitoterapii i higieny psychicznej. Zwracano uwagę na uporządkowanie codziennego trybu życia kuracjuszy zgodnie z rytмами biologicznymi i wymaganiami środowiska⁸. Jednym ze sposobów prowadzenia tego typu edukacji było wydawanie czasopism zdrojowych, które nie tylko szerzyły pedagogikę zdrowotną, ale także szeroko reklamowały walory poszczególnych zdrojów. Publikacje w prasie miały zwiększyć liczbę kuracjuszy, co oczywiście wiązało się z interesem ekonomicznym poszczególnych uzdrowisk, ale także edukować gości na temat zasad obowiązujących w danym miejscu, być przewodnikiem i mentorem dla przybywającego z zewnątrz pacjenta, służąc mu praktycznymi radami. Czytelnik prasy uzdrowiskowej uzyskiwał informacje na temat miejsca, do którego przybywał, jego historii, organizacji życia i zasad korzystania z zasobów, ich wpływu na zdrowie i samopoczucie chorego. Oczywiście prasa sygnalizowała też pojawiające się bieżące problemy, ostrzegała przed nieuczciwymi praktykami lub zachęcała do udziału w imprezach towarzyskich.

Miejscowości uzdrowiskowe starały się spełniać jak najwięcej oczekiwań gości, dzięki bogatej ofercie rozwijały się i stawały z czasem znanymi kurortami, przez wiele lat z powodzeniem funkcjonującymi na rynku usług uzdrowiskowych. Jednym z nich jest Busko-Zdrój, uzdrowisko, którego właściciele lub spółki zarządzające potrafiły konsekwentnie rozwijać infrastrukturę służącą zarówno procesowi leczniczemu, jak i umożliwiającą korzystanie z uroków życia towarzyskiego i kulturalnego⁹. Dzięki temu jest to do dziś kurort chętnie odwiedzany i popularny wśród kuracjuszy. Sięgając do informacji zamieszczanych na przełomie XVIII i XIX w. w prasie uzdrowiskowej, a szczególnie w lokalnym czasopiśmie informacyjnym o nazwie „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku. Tygodnik wydawany pod redakcją Dyrektora Zakładu Leczniczego”, można łatwo prześledzić, jak sprawnie i w przemyślany sposób zorganizowane zostało życie kuracjuszy w tej niewielkiej miejscowości. Spokojny rytm życia w uzdrowisku poddany był dość surowej dyscyplinie i sztywno określonym rygorom, za których złamanie groziło nawet wyrzucenie z kuracji. Narzucone uporządkowanie czasu i przestrzeni miało za zadanie nie tylko uspokoić pacjenta i wzmocnić efekty hydroterapii, ale także miało charakter działań wychowawczych, ucząc samodyscypliny, porządku, planowania dnia.

⁷ W. Winternitz, *Die Hydrotherapie auf Physiologischer und Klinischer Grundlage*, Wien 1877.

⁸ A. Straburzyńska-Lupa, G. Straburzyński, dz. cyt., s. 340-341; R. Bednarz-Grzybek, dz. cyt., s. 621.

⁹ J. Kita, *Zapomniane polskie uzdrowiska*, Łódź 2016, s. 6.

2. Geneza uzdrowiska w Busku Zdroju

Busk to jedno z najstarszych zdrojowisk siarczanych, oddalone 15 kilometrów od Stopnicy – pisano na łamach prasy zdrojowej¹⁰. Jego historia sięga II połowy XVIII w.¹¹, kiedy to poszukiwano tutaj soli, co jednak okazało się nieopłacalne w związku z bliskością konkurencyjnej Wieliczki¹². Przy okazji tych działań Jan Filip Carosi, Włoch z pochodzenia, przypadkiem odkrył źródła buskie¹³. Od 1824 r. zaczęto je wykorzystywać do celów leczniczych¹⁴. Badania nad terapeutycznymi właściwościami buskich wód rozpoczął lekarz z Pińczowa Jan Winterfeld, który na początku XIX w. zaczął wykorzystywać wody mineralne do leczenia ludzi. Jego skuteczna terapia zaczęła ściągać do Buska coraz więcej kuracjuszy¹⁵.

Podobno to sam dzierżawca tych dóbr, Feliks Rzewuski (1791-1841), dręczony bólami reumatycznymi pierwszy wykorzystywał buskie wody do przynoszących ulgę kąpeli¹⁶. Właściwy rozwój uzdrowiska rozpoczął się od 1834 r., kiedy to z inicjatywy i pod kierunkiem warszawskiego lekarza i filantropa Jakuba Kazimierza Enocha (1785-1847) zawiązano formalne Towarzystwo dla podniesienia Buska-Zdroju, działające pod protektorem namiestnika Królestwa Polskiego księcia Iwana Fiodorowicza Paskiewicza (1782-1856)¹⁷. Władze Królestwa Polskiego zdecydowały o budowie zakładu kąpeli mineralnych w Busku i powołały w tym celu towarzystwo akcyjne, w skład którego weszli, poza wspomnianym lekarzem, m.in. Feliks Rzewuski, który już sprowadzał pierwszych „gości kąpielowych” do Buska, referendarz stanu Symeon Werner i bankier Herman Epstein. Spółka otrzymała prawo bezpłatnej dzierżawy zakładu leczniczego na 25 lat¹⁸ – pod warunkiem zbudowania nowoczesnego zakładu kąpielowego, który rzeczywiście otwarto 1 lipca 1836 r. Wraz z otwarciem budynku kąpielowego dla kuracjuszy udostępniono park, kobierce kwiatowe i wodotryski. Uzdrowiskowa spółka zarządzała zakładem kąpeli mineralnych przez trzy lata, by następnie rozpocząć wieloletni okres dzierżaw, które swą rabunkową gospodarką przyczyniły się do powolnego upadku uzdrowiska. Kiedy w 1885 r. otworzono kolej iwanogrodzko-dąbrowską, znacznie poprawiły się warunki podróżowania do Buska, co zwiększyło frekwencję kuracjuszy, choć brak inwestycji i ciągłe zmiany dzierżawców kładły się cieniem

¹⁰ B. Skórczewski, *Rzut oka na geograficzne rozpozowanie zdrojów i zakładów leczniczych w Polsce*, „Krynica”, 1889, nr 8, s. 61; *Przegląd zdrojowisk i uzdrowisk*, „Nasze Zdroje”, 1910, nr 5, s. 71; J. Dymnicki, *Sprawozdanie z chorób leczonych u zdrojowiska w Busku w czasie pory kąpielowej 1869*, Warszawa 1870; tenże, *Sprawozdanie (XIVe) z chorób leczonych u zdrojowiska w Busku w czasie pory kąpielowej 1871*, Warszawa 1872; tenże, *Sprawozdanie XXV z czynności lekarskiej u zdrojowiska w Busku w czasie pory zdrojowej 1882 roku*, Warszawa 1883; tenże, *Sprawozdanie XVII z chorób leczonych u zdrojowiska w Busku w czasie pory kąpielowej 1874, z szczególnem uwzględnieniem przymiotu*, Warszawa 1875.

¹¹ M. Dąbrowska, *Leczyć się i bawić. Wojaże rodziny Łubieńskich po miejscowościach w I poł. XIX wieku*, w: *Historia polskiej kultury uzdrowiskowej*, red. B. Płonka-Syroka, A. Syroka, Wrocław 2012, s. 78-85; Ł. Kasza, *Buskie uzdrowisko w XIX wieku 1776-1916*, Busko-Zdrój 2016, s. 15-36.

¹² B. Skórczewski, dz. cyt., s. 61; J. Dymnicki, *Busko i jego zdroje*, Warszawa 1860.

¹³ *Korespondencje z polskich zdrojowisk*, „Krynica”, 1885, nr 17, s. 3; Ł. Kasza, dz. cyt., s. 19; W. Wrona-Wolny, *Wybrane uwarunkowania historyczne i lecznicze uzdrowiska Buska-Zdroju*, w: *Tradycje i perspektywy rozwoju kultury uzdrowiskowej w Województwie Świętokrzyskim w kontekście europejskim*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsala, A. Syroka, Wrocław 2016, s. 52.

¹⁴ B. Skórczewski, dz. cyt., s. 61; M. Dąbrowska, dz. cyt., s. 78-79.

¹⁵ Zob. Ł. Kasza, dz. cyt., s. 21; A. Jarubas, W. Legawiec, dz. cyt., s. 22-23; W. Wrona-Wolny, dz. cyt., s. 55-56.

¹⁶ M. Dąbrowska, dz. cyt., s. 79.

¹⁷ A. Jarubas, W. Legawiec, dz. cyt., s. 24-25.

¹⁸ M. Dąbrowska, dz. cyt., s. 80; A. Jarubas, W. Legawiec, dz. cyt., s. 24-25; W. Wrona-Wolny, dz. cyt., s. 53-57.

na dalszym rozwoju uzdrowiska. W 1894 r. zarząd nad Zakładem Kąpeli Mineralnych przejął Skarb Państwa¹⁹, który rozpoczął stopniową odbudowę uzdrowiska, podejmując się nie tylko niezbędnych remontów i inwestycji, ale także unowocześniając całą infrastrukturę. Funkcjonowanie zakładu nadzorował początkowo Departament Górniczy przy Ministerstwie Rolnictwa i Dóbr Państwa, a w 1894 r. bezpośrednio dyrektorowanie powierzono dr. Szymonowi N. Isajewowi²⁰.

Wody Buska to źródle siarczano-solano-jodowe, już w sierpniu 1830 r. pierwszej analizy ich właściwości podjął się aptekarz i profesor farmacji z Warszawy Ferdynand Werner (1799-1870)²¹. Ze względu na jego udział w powstaniu listopadowym badania zostały opublikowane dopiero w 1832 r.²², a w 1881 r. zostały ponowione przez B. Smolewskiego. Obie analizy potwierdzały, że zdroj w Busku należy do najsilniejszych gorzko-słonnych źródeł zawierających siarkę w Europie²³. Do Buska przyjeżdżali zatem chorzy na żołądki, reumatyzm, paraliż, newralgie, choroby skórne, trafiali tu także pacjenci z dolegliwościami układu trawienego i zaburzeniami odżywiania²⁴. Na temat chorób leczonych w uzdrowisku na uwagę zasługuje przede wszystkim informacja pochodząca ze sprawozdania dr. Józefa Dymnickiego, lekarza zdrojowego w Busku²⁵. Jego wieloletnie doświadczenie wykazało, że źródła buskie były skuteczne właśnie w tych chorobach: reumatycznych, skórnych, laryngologicznych, chorobach stawów, gośćcu i dnie moczanowej, w chorobach układu nerwowego, w zawałach trzewi, w długotrwałych zapaleniach, w kile (chorobie syfilitycznej)²⁶.

3. Prasa zdrojowa jako źródło wiedzy o funkcjonowaniu uzdrowiska

Do przedstawienia obrazu uzdrowiska Busko-Zdrój posłużyła jako źródło polskojęzyczna prasa zdrojowa przełomu XIX i XX w. Czasopisma te miały ogromny wpływ na upowszechnianie wiedzy o ośrodkach uzdrowiskowych, funkcjonowaniu zakładów kąpielowych, metodach leczenia w poszczególnych zakładach zdrojowych, profilaktyce zdrowotnej. Prasa

¹⁹ J. Majkowski, *Busko*, w: *Zdrowiska. Zakłady lecznicze i stacje klimatyczne w guberniach Królestwa Polskiego i najbliższych guberniach Cesarstwa*, red. H. Dobrzycki, Warszawa 1896, s. 9-29; E. Mazur, *Codziennosc kuracjusza w uzdrowiskach na ziemiach polskich w drugiej polowie XIX i poczatku XX wieku*, Warszawa 2016, s. 53; M. Zieleniewski, *Słownik bibliograficzno-balneologiczny zakładów polskich: zdrojowo kąpielowych, wodoleczniczych, klimatycznych, żętycznych, kumysowych i kefirowych*, Kraków 1889, s. 27.

²⁰ E. Mazur, dz. cyt., s. 51.

²¹ Ł. Kasza, dz. cyt., s. 24.

²² Berends A., *Busko i źródło mineralne pod niem znajdujące się*, Warszawa 1834; J. Dymnicki, *Busko...*, dz. cyt., s. 4; *Busko*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1880, s. 478-480; *Busko: wody siarczano-słone, szlam mineralny, wodolecznica*, Busko Zdrój 1912, s. 3-4.

²³ *Korespondencje z polskich zdrojowisk*, dz. cyt., s. 3.

²⁴ Tamże; *Drobne wiadomości*, „Krynica”, 1890, nr 6, s. 44; *Przegląd zdrojowisk i uzdrowisk. Druskiéniki (Litwa), „Nasze Zdroje”*, 1911, nr 12, s. 149; E.W. Klimczak, *Z zapisków buskiego medyka... Jak zmienialo się miasto i uzdrowisko (w świetle wybranych publikacji lekarzy zdrojowych i przewodników)*, w: *Tradycje i perspektywy rozwoju kultury uzdrowiskowej w Województwie Świętokrzyskim w kontekście europejskim*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsala, A. Syroka, Wrocław 2016, s. 69.

²⁵ J. Dymnicki, *Sprawozdanie XV...*, dz. cyt.; M. Walczak, C. Jeśmian, K. Gębarowska, *Początki leczenia sanatoryjnego dzieci w Busku-Zdroju*, „Acta Balneologica”, 2014, t. 56, nr 2, s. 114.

²⁶ *Korespondencje z zakładów zdrojowych, Busko, dnia 22 czerwca 1872*, „Zdrojowiska”, 1872, nr 4, s. 7; E.W. Klimczak, dz. cyt., s. 74; R. Ignatowski, *Korespondencja. Busko*, „Wody Mineralne”, 1875, nr 8, s. 2-3; nr 10, s. 2-3; nr 11, s. 3; nr 12, s. 4; nr 13, s. 4; nr 14, s. 3-4; nr 15, s. 3-4.

ta była kierowana zarówno do kuracjuszy, lekarzy zdrojowych, jak i lekarzy, kierujących potencjalnych kuracjuszy do rodzimych uzdrowisk.

Wydawanie prasy zdrojowej zapoczątkowała edycja „Ondyny Druskienickich Źródeł” w Grodnie (1844-1846). W artykule wykorzystane zostały następujące tytuły ukazujące się w zaborze austriackim: „Zdrowowiska. Tygodnik Kąpielowy”, „Krynica. Dwutygodnik poświęcony ojczystym zakładom zdrojowo-kąpielowym”, „Krynica. Pismo poświęcone sprawom polskich zdrojowisk”, „Przewodnik Kąpielowy”, „Nasze Zdroje”, „Przegląd Zdrojowo-Kąpielowy i Przewodnik Turystyczny”, „Przewodnik Kąpielowy”. W zaborze rosyjskim były to „Zdrój Ciechociński. Zdrojowiska – Miejsca Kąpielowe – Sanatoria”, „Kurier Ciechociński. Zdrojowiska – Miejsca Kąpielowe – Sanatoria”, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, „Echa Zdrojowe” i „Wody Mineralne”.

Ze zrozumiałych względów najwięcej o Busku-Zdroju pisano na łamach „Kuriera Sezonowego Zakładu Leczniczego w Busku” (1897?-1904). W działalność publicystyczną i wydawanie tego pisma zaangażowała się dyrekcja zakładu leczniczego w Busku pod kierownictwem Semena Isajewa²⁷. Redakcja pisma znajdowała się na terenie zakładu leczniczego. Czasopismo, którego wydawcą był Rosjanin, wychodziło bez cenzury, ale na jego łamach podawano przede wszystkim treści dotyczące organizacji i funkcjonowania zakładu w Busku, były tam informacje dotyczące sposobu leczenia, korzystania z kąpeli i konsultacji medycznych oraz wszelkie przepisy lekarskie określające warunki przebywania w zdrojowisku. Nie ukazywały się w nim artykuły osób spoza ośrodka ani korespondencje z innych uzdrowisk.

4. Organizacja funkcjonowania zakładu

Zasadniczy sezon kuracyjny rozpoczynał się w zakładzie wód mineralnych w Busku dnia 8 (20) maja, a kończył (8) 20 września²⁸, choć kąpiele w ogrzewanych łazienkach wydawane były aż do dnia 26 października – pisano na łamach prasy zdrojowej²⁹. Liczba chorych korzystających z dobrodziejstwa wód leczniczych wzrastała z każdym rokiem, byli to głównie pacjenci z guberni warszawskiej, piotrkowskiej i kieleckiej³⁰. Niestety, wraz ze spadkiem zamożności obywateli ziemskich, szczególnie widocznym po 1861 r., nastąpiło wyraźne zmniejszenie zainteresowania Buskiem kuracjuszy z tej warstwy, którzy w latach poprzednich stanowili główną i najliczniejszą klientelę uzdrowiska³¹.

Zasady korzystania z zakładu kąpielowego były ściśle określone i podane do publicznej wiadomości, gdyż uzdrowisko posiadało własne czasopismo informacyjne, był to wspomniany wyżej „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”³². Każdy pragnący korzystać ze środków leczniczych mógł się z niego dowiedzieć, że jest zobowiązany do zakupu

²⁷ R. Bednarz-Grzybek, dz. cyt., s. 66.

²⁸ *Przepisy dla osób przebywających na kuracji w zakładzie kąpielowym Busko*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1902, nr 1, s. 3-7; 1904, nr 1, s. 4-7.

²⁹ *Sprawozdanie Zakładu zdrojowego w Busku (w Król. Pol.) za rok 1891*, „Krynica”, 1892, nr 8, s. 72.

³⁰ *Drobne wiadomości*, dz. cyt., s. 44; J. Majkowski, *Sprawozdanie lekarskie o chorych leczonych w zakładzie zdrojowo-kąpielowym i letnim szpitalu S. Mikołaja w Busku podczas pory kąpielowej 1889 r.*, Warszawa 1890.

³¹ *Sprawozdanie Zakładu zdrojowego w Busku (w Król. Pol.) za rok 1891*, dz. cyt., s. 72.

³² *Przepisy dla osób przebywających na kuracji w zakładzie kąpielowym Busko*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1898, nr 1, s. 4.

biletu sezonowego, ponieważ bez niego nie mógł skorzystać ani z pijalni wody mineralnej, ani z kąpeli³³. Aby zdobyć bilet, należało najpierw udać się do jednego z lekarzy zdrojowych praktykujących w Busku, który po zbadaniu kuracjusza wypisywał dla niego zalecenia w karcie porady. Wypełnioną kartę chorzy zobowiązani byli przedstawić w kancelarii wód mineralnych i tam opłacić bilet sezonowy (wpis) według ustalonej taksy, zawierający odpowiedni zestaw kąpeli i zabiegów. Wszelkie przepisywane przez lekarza zalecenia były ściśle wykonywane i w żadnym razie pacjent nie mógł zabiegów wymienić, odstąpić czy opuszczać samowolnie, ponieważ bilety sezonowe były wydawane imiennie. Kuracjusz, chcąc korzystać z kąpeli lub innych balneologicznych urządzeń, musiał się wylegitymować jednocześnie biletami sezonowymi i kartą porady lekarskiej oraz podać swoje dane. Do pilnowania porządku w gmachu kąpielowym wyznaczony był oddzielny pracownik, który zapisywał te informacje do oddzielnej księgi, wyznaczając pacjentowi konkretną godzinę zabiegu i numer łazienki. Kuracjusza zobowiązywano do punktualnego przybycia, a jeśli nie mógł on skorzystać z zabiegów w wyznaczonym mu czasie, miał obowiązek na piśmie i z odpowiednim wyprzedzeniem powiadomić nadzorcę kąpielowego. Dzięki temu wolny termin mógł być spożytkowany przez innego chorego, co ograniczało straty zakładu. Równie rygorystycznie przestrzegano w Busku zasad higieny, nie dopuszczając kąpeli wspólnych. Z jednej wanny mogła naraz korzystać tylko jedna osoba, z wyjątkiem dzieci do lat 6 należących do jednej rodziny. Zabraniano także używania mydła, maści lub środków leczniczych we wspólnych łazienkach, zezwalając na ich stosowanie jedynie w gabinetach oddzielnych. Także bielizna, wydawana na żądanie kąpiących się za opłatą, pozostawała pod ścisłą kontrolą administracji, która sprawdzała jej czystość. Chory mógł także poprosić, aby bielizna dla niego została indywidualnie ogrzana, oczywiście za dopłatą. Kąpiele bezpłatne i ulgowe wydawane były jedynie w pierwszym lub ostatnim sezonie, przy czym na polecenie dyrekcji zakładu wyznaczano dla nich godziny najwcześniejsze lub najpóźniejsze, tak by zakład nie musiał ograniczać dostępności kąpeli dla kuracjuszy płacących pełną stawkę³⁴.

„Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku” starał się nauczyć kuracjuszy zasad zachowania w uzdrowisku. Przypominał, by osoby udające się do zakładu kąpielowego, korzystające z czytelní, restauracji, ogrodu zachowywały się spokojnie i przyzwoicie. Palenie papierosów i cygar dozwolone było jedynie w miejscach do tego wyznaczonych, a na teren zakładu nie można było wprowadzać psów. Zakazywano wszelkich hałaśliwych zachowań, takich jak strzelanie, trzaskanie z bicia czy rozrywki zagrażające bezpieczeństwu zażywających świeżego powietrza kuracjuszy, takich jak jazda konna czy jazda powozem po alejkach parku. Zalecenia nie do końca były respektowane, skoro w czasopismach, a zwłaszcza na łamach „Kuriera Sezonowego Zakładu Leczniczego w Busku” ciągle je przypomniano i to nawet w kwestii tak oczywistej, jak zakaz niszczenia mebli zdrojowych i ławek parkowych. Osoby naruszające spokój publiczny mogły być przez dyrektora zakładu pozbawione prawa wejścia na teren zakładu i parku³⁵.

³³ Tamże, s. 3.

³⁴ Tamże; *Wykaz opłat kąpielowych*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1902, nr 1, s. 3; Ł. Kasza, dz. cyt., s. 132-133; *Taksa*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1904, nr 1, s. 2-4; *Wiadomości bieżące*, „Nasze Zdroje”, 1912, nr 2, s. 25-26; *Wiadomości bieżące*, „Przewodnik Kąpielowy”, 1906, nr 5, s. 74.

³⁵ *Przepisy dla osób przebywających...*, dz. cyt., 1898, nr 1, s. 5.

5. Lekarze zdrojowi

Równie skrupulatnie jak organizację zakładu, dyrekcja regulowała zasady prowadzenia praktyki medycznej przez lekarzy przybywających do Buska. Zgodnie z informacjami zamieszczanymi w „Kurierze Sezonowym Zakładu Leczniczego w Busku” byli oni zobowiązani do wcześniejszego zawiadomienia dyrektora o swoim życzeniu prowadzenia praktyki przy zdrojach buskich³⁶. Bez zameldowania i otrzymania pozwolenia od niego żaden lekarz praktykować nie mógł, ponieważ to od niego otrzymywał księgę leczniczą i talony na wydawanie kart porady, a bez takiej karty żaden z pacjentów nie zostałby dopuszczony do udziału w kąpielach w zakładowych łazienkach. W księdze leczenia każdy lekarz odnotowywał wizytę pacjenta, diagnostykę choroby, opisywał jej symptomy subiektywne i obiektywne, zalecane leczenie i jego rezultaty. W karcie zaś porady lekarz miał dokładnie i drobiazgowo opisać zalecane zabiegi wybrane spośród tych, jakimi dysponowała stacja balneologiczna w Busku. Po skończonym sezonie dziennik na pewien czas oddawano dyrektorowi, gdyż stanowił on dla zakładu jedyny pewny materiał dla zbadania wyników leczenia w uzdrowisku, podstawę dla statystyki.

Poza prywatną praktyką przy samym zakładzie prowadzono decyzją i z udziałem dyrektora konsultacje lekarskie, których zadaniem było nie tylko diagnozowanie spraw medycznych czy sanitarnych, ale także udzielanie wyjaśnień dla chorych pragnących korzystać z leczenia zdrojowego. Konsultacje takie odbywały się raz w tygodniu, a jeśli zapotrzebowanie wzrastało, nawet częściej. Udzielali ich wszyscy lekarze praktykujący przy zdrojach, a harmonogram dyżurów ustalał dyrektor zakładu, który przekazywał danemu medykowi informacje o godzinie i miejscu konsultacji, on też ustalał poziom odpłatności za nią, choć dla niezamożnych kuracjuszy była ona udzielana bezpłatnie³⁷.

Zakład w Busku zatrudniał zwykle trzech lekarzy zdrojowych³⁸, poza tym praktykę w mieście prowadzili również lekarze miejscowi³⁹. Nie brakowało także specjalistów, np. dla kierowania elektroterapeutycznym gabinetem otwartym w 1901 r. przy zakładzie, jak również dla prowadzenia kuracji chorób nerwowych i psychicznych wzywany był jako konsultant asystent nerwowo-terapeutycznej kliniki profesora Szczerbakowa⁴⁰. Ponadto w spisie lekarzy umieszczanym w dziale informacyjnym „Kuriera Sezonowego” znaleźć można adresy i godziny przyjęć innych specjalistów, np. dr. Józefa Dymnickiego, który leczył choroby nerwowe, skórne, reumatyzm, dr. Georgija Lepera, specjalisty od chorób wewnętrznych i dziecięcych czy Józefa Grabowskiego specjalizującego się w leczeniu chorób skórnych i wenerycznych⁴¹. Pełną opiekę medyczną uzupełniały masaże (w „Kurierze” występuje np. masażystka A. Rotszpan pracująca w zakładzie leczniczym w godzinach od

³⁶ Tamże, s. 7.

³⁷ Tamże.

³⁸ *Korespondencje z polskich zdrojowisk*, dz. cyt., s. 3; „Przewodnik Kąpielowy”, 1904, nr 8, s. 107.

³⁹ Kuracjusz, *Korespondencje własne*, „Echa Zdrojowe”, 1914, nr 1, s. 6; nr 5, s. 6; nr 13/14, s. 14.

⁴⁰ *Od Zarządu Zakładu*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1901, nr 4, s. 2.

⁴¹ *Dział informacyjny. Spis praktykujących w zakładzie leczniczym w Busku lekarzy adresy, godziny przyjęć i specjalność*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1901, nr 12, s. 7; *Przepisy dla osób przebywających na kuracji w zakładzie kąpielowym Busko*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1901, nr 3, s. 5.

8 do 10⁴²) oraz opieka dentystyczna (dentysta Gabryela Szyfter przyjmował w willi „Wiktoria” w godzinach od 10 do 13 i po południu od 16 do 19 godziny⁴³).

W ten sposób uzdrowisko zapewniało swoim kuracjom kompleksową i fachową opiekę medyczną bez względu na typ schorzeń, które chcieli w Busku leczyć. Z drugiej strony, dyrekcja zakładu zapewniała sobie pełną kontrolę i wpływ na to, kto na jej terenie praktykuje i jakich porad udziela oraz zdobywała możliwość obiektywnego sprawdzenia skuteczności oddziaływania balneologicznego na poszczególne choroby.

6. Rytm życia kuracjusza

Z doniesień prasy zdrojowej wynika, że spora liczba kuracjuszy zjeżdżała do Buska już na kilka dni przed rozpoczęciem sezonu⁴⁴. Podróż z Warszawy była prosta, wystarczyło skorzystać z pociągu odchodzącego z dworca terespolskiego. Niestety, warunki podróży nie były najlepsze, prasa szczególnie krytykowała brak wagonów pulmanowskich z przedziałami oraz niestosowanie w nich elementarnych zasad higieny. W Kielcach oczekiwano na kuracjuszy z dalszym transportem, były to zarówno samochody, jak i dorożki⁴⁵. W dziale informacyjnym „Kuriera Sezonowego Zakładu Leczniczego w Busku” podawano aktualną taksę dorożek, by kuracjusze nie dali się oszukać⁴⁶.

Pacjenci szukający kwatery mogli skorzystać ze znajdujących się przy zakładzie umebrowanych lokali do wynajęcia, których ceny regulował zarząd⁴⁷, albo wynajmując pokój dzięki dostępnemu wykazowi mieszkań do wynajęcia. Wykaz ten informował nie tylko o ich cenie, ale także oceniał je pod względem sanitarnym⁴⁸. Ponieważ do Buska przyjeżdżało zarówno wielu Polaków, jak i Niemców czy Rosjan, obsługujące kuracjuszy kasjerki posługiwały się ich językami, co było znacznym udogodnieniem⁴⁹.

Kolejnym przykładem dbałości o kuracjuszy było urządzenie restauracji zakładowej, działającej według ustanowionej przez zarząd taksy. W trakcie przyrządzania posiłków zwracano uwagę nie tylko na to, aby zadowolić gusta gości, ale także by pozwolić potrzebującym na zachowanie odpowiedniej diety. Restauracja otwarta była codziennie od godziny 7.00 rano do północy⁵⁰.

Życie gości zdrojowych w Busku płynęło dosyć jednostajnie, a przyczyną tego były nie tylko kwestie zdrowotne, ale także m.in. duża odległość pomiędzy poszczególnymi mieszkaniami wynajmowanymi kuracjom⁵¹. Zarząd był świadom tych niedogodności i dlatego starał się uwzględnić potrzebę rozrywek podczas pobytu w Busku, organizując dwa razy w tygodniu płatne wieczorki taneczne. Rozpocynały się one o godzinie 9.00 wieczorem

⁴² *Przepisy dla osób przebywających...*, 1901, nr 3, s. 6; *Dział informacyjny...*, dz. cyt., s. 7.

⁴³ *Dział informacyjny...*, dz. cyt., s. 7; R. Ignatowski, *Korespondencja. Busko*, dz. cyt.

⁴⁴ Kuracjusz, *Korespondencje własne...*, dz. cyt., nr 1, s. 5; S.T., *Z naszych zdrojowisk. Z Buska*, „Kurier Ciechockiński”, 1908, nr 3, s. 8.

⁴⁵ Kuracjusz, *Korespondencje własne...*, dz. cyt., nr 1, s. 5.

⁴⁶ *Przepisy dla osób przebywających...*, dz. cyt., 1898, nr 1, s. 9.

⁴⁷ Tamże, s. 6.

⁴⁸ *Przepisy dla osób przebywających...*, dz. cyt., 1901, nr 11, s. 3.

⁴⁹ Kuracjusz, *Korespondencje własne...*, dz. cyt., nr 5, s. 6.

⁵⁰ *Przepisy dla osób przebywających...*, dz. cyt., 1898, nr 1, s. 6.

⁵¹ *Korespondencje z zakładów zdrojowych, Busko, dnia 29 czerwca 1872*, „Zdrojowiska”, 1872, nr 5, s. 4.

i trwały do północy. Kilkakrotnie w czasie sezonu letniego urządzano też oficjalne bale, podczas których zabawa przeciągała się nawet do 2.00 w nocy. Rolę gospodarza tańców podczas wieczorów i bali pełnił dyrektor zakładu, a informacje o nich wraz z cennikiem zamieszczano z wyprzedzeniem w „Kurierze Sezonowym”⁵². Ponadto, dla rozrywki kuracjuszy w ogrodzie przy zakładzie kąpielowym dwa razy dziennie grywała orkiestra pod dyktando p. Konkala. Koncerty zwykle odbywały się na „Deptaku” od 8.00 do 10.00 i po południu w godzinach od 17.00 do 18.00, a w razie niepogody w sali zakładowej. Program koncertów zawsze układał dyrektor⁵³. W parku zdrojowym urządzono także teatr, wykorzystując do tego celu budynek dawnej wozowni. Został on odnowiony i przygotowany dla rozrywki kuracjuszy, natomiast repertuaru dostarczały zarówno trupy teatralne, zapraszane sezonowo do Buska z większych ośrodków (np. w 1901 r. była to trupa artystów dramatycznych pod dyktando kierownika lubelskiego teatru St. Morozowicza⁵⁴), jak i miejscowi artyści (np. w 1908 r. teatr wystawił sztukę 4-aktową Romana Wolskiego pt. *Trójkąt małżeński w Ciechocinku*, wyreżyserowaną przez dyrektora teatru Eugeniusza Majdrowicza⁵⁵).

W zakładzie funkcjonowała biblioteka złożona z rosyjskich, polskich oraz francuskich książek. Kuracjusze mogli wykupić abonament i wypożyczać je do domu lub też korzystać z bezpłatnej czytelnicy na miejscu⁵⁶.

Kuracjusz niezadowolony z obsługi lub oferty uzdrowiskowej mógł złożyć skargę lub postulować zmiany, zwracając się do pracownika nadzorującego porządek w zakładzie lub udać się z tym do samego dyrektora zakładu. Dyrektor w sprawach administracyjnych przyjmował interesantów codziennie rano od godziny 11.00 do 12.30⁵⁷. Kuracjusze mogli także wpisywać się do księgi zażaleń, a ich wpisy i uwagi trafiały bezpośrednio na biurko dyrektora, który odpowiadał na nie pisemnie. Treść odpowiedzi była dostępna dla skarżącego już na następną dzień w tej samej księdze⁵⁸.

7. Zaplecze materialne i finansowe uzdrowiska

Zakład leczniczy w Busku zajmował około 13 hektarów powierzchni, z tego prawie 6 hektarów stanowił park⁵⁹. Umiejscowiono w nim łazienki i dwa jednopiętrowe pawilony dla kuracjuszy, był tu także szpital pod wezwaniem św. Mikołaja oferujący 105 łóżek dla chorych, z czego 48 bezpłatnie⁶⁰. Kuracjusze mieli również możliwość korzystania ze wsparcia duchowego w kaplicy, która powstała w 1890 r. z inicjatywy ówczesnego kierownika zakładu leczniczego, dr. Aleksandra Dobrzańskiego. Park pomieścił osiem willi, przeznaczonych na mieszkania dla pacjentów zakładu. Najbardziej okazałym gmachem były łazienki, ozdobione

⁵² *Przepisy dla osób przebywających...*, dz. cyt., 1898, nr 1, s. 4.

⁵³ Tamże, s. 6; zob. *Bilety wejścia na wieczory tańczące*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1902, nr 1, s. 3.

⁵⁴ *Od Zarządu...*, dz. cyt., s. 2.

⁵⁵ R.W., *Z odwiedzin Buska i Solca przez specjalnego korespondenta*, „Kurier Ciechociński”, 1908, nr 21, s. 2-3; Szerzej na ten temat: Ł. Kasza, dz. cyt., s. 136-137.

⁵⁶ *Przepisy dla osób przebywających...*, dz. cyt., 1898, nr 1, s. 6; Sezonowicz, *Z Buska o Busku*, „Zdrój Ciechociński”, 1909, nr 10, s. 1; nr 12, s. 2.

⁵⁷ *Przepisy dla osób przebywających...*, dz. cyt., 1898, nr 1, s. 8-9.

⁵⁸ Tamże, s. 7.

⁵⁹ E. Mazur, dz. cyt., s. 51.

⁶⁰ J. Jaworski, *Zdrojowiska dla ludu*, „Zdrój Ciechociński”, 1907, nr 2, s. 3-4.

dwiema krytymi galeriami, wspartymi kolumnadą. W tych budynkach znajdowała się pijalnia wód mineralnych, wypożyczalnia książek, a także oddziały kąpielowe, które mieściły w sobie 56 izb łazienkowych (z 86 cynkowymi wannami) do kąpiei wodnych, 4 izby (z 12 wannami) do kąpiei mułowych i jedną łaźnię parową z natryskami. Chorzy mieli do dyspozycji oddzielną salę gimnastyczną, gdzie oferowano im masaże i gimnastykę leczniczą⁶¹. Obfitość wody zdrojowej do tych urządzeń zapewniały głównie dwa źródła: Rotunda i Parasol, odznaczające się bogatym przyływem określanym na poziomie garnca wody na sekundę⁶².

Zakład w Busku nie miał szczęścia do swoich dzierżawców, którzy eksploatowali źródła, nie dokonując koniecznych inwestycji i napraw. W 1894 r. dotychczasowy system dzierżawy został skasowany, gdyż poziom zaniedbań prawie uniemożliwiał już rozpoczęcie kolejnego sezonu leczniczego⁶³. Zakład przeszedł pod administrację rządową władz zaborczych 20 maja, a nowo przybyłe kierownictwo wydało od ręki 7660 rb., tj. około 1/3 sumy rocznej, jaką akredytowano na utrzymanie zakładu leczniczego. Dzięki tym działaniom już w 1895 r. nastąpiła zwyżka dochodu o 9300 rubli⁶⁴ i od tego czasu zakład dzięki ulepszeniom i rozwojowi środków balneologicznych zaczął corocznie przynosić Skarbowi Państwa czysty dochód, np. w 1899 r. osiągnął on sumę 12120 rubli⁶⁵.

Buskie wody mineralne i niektóre inne rządowe zakłady lecznicze podlegały ogólnym przepisom finansowania, które zakładały, iż wszelkie dochody zakładu wpływały do kasy państwowej. Środki potrzebne na utrzymanie uzdrowiska były oddzielnie asygnowane przez rząd na podstawie kosztorysów przygotowywanych zwykle w czerwcu, czyli prawie rok przed rozpoczęciem leczniczego sezonu, którego dotyczyły. Kosztorysy te były ustalane na podstawie średnich danych z trzech ostatnich lat⁶⁶. Dyrekcja zakładu w Busku dążyła do zmiany tej sytuacji, chcąc bezpośrednio dysponować zyskiem zakładu i przeznaczać go na potrzebne inwestycje i unowocześnienie infrastruktury balneologicznej, natomiast dotacje rządowe przeznaczać na koszty administracyjne⁶⁷.

Zmiany w systemie finansowym przekładały się wprost na inwestycje w podniesienie komfortu kuracjuszy. Od 1901 r. w gabinetach kąpielowych wprowadzono nowy system wentylacji podgrzany powietrzem, które rozprowadzano rurami ukrytymi w ścianach łazienek. Aby ochronić chorych od ewentualnego przeziębienia, w każdym pokoju kąpielowym podłogę wyłożono chodnikami z linoleum, chroniącymi przed chodzeniem po zimnej posadzce. Zastosowano też piaskowe klepsydry, które dawały kąpiącym się i siedzącym w wannie kuracjuszom możliwość kontrolowania czasu kąpiei, bez konieczności używania własnych, kieszonkowych zegarków, którym specyficzna atmosfera łazienek siarczanych nie służyła. Zamiast zwykłych dzwoneczków, używanych dotychczas, by wezwać służbę

⁶¹ *Korespondencje z zakładów zdrojowych, Busko, dnia 22 czerwca 1872*, „Zdrojowiska”, 1872, nr 4, s. 7; E. Mazur, dz. cyt., s. 53; W. Wrona-Wolny, dz. cyt., s. 53.

⁶² *Korespondencje z zakładów zdrojowych, Busko, dnia 22 czerwca 1872*, dz. cyt., s. 7.

⁶³ *Specjalizacja środków Zakładu leczniczego w Busku*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1901, nr 8, s. 1.

⁶⁴ Tamże, s. 2.

⁶⁵ Tamże, s. 3.

⁶⁶ *Od Zarządu Wód*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1901, nr 5, s. 2-3.

⁶⁷ Tamże, s. 5; *Specjalizacja środków...*, dz. cyt., s. 5.

kąpielową, wprowadzono dzwonki elektryczne z numeratorami⁶⁸. Wymieniono wentyle w łazienkach oraz zamieniono stare, żelazne rury wodne na ceramiczne, a do wszystkich oddziałów kąpeli siarczanych wstawiono ogrzewacze kranów. Wykończono oddział kąpeli mułowych (błotnych), składający się z dziesięciu błotnych gabinetów kąpielowych, przy każdym gabinecie urządzono po dwie garderoby wyposażone w nowe meble. W ośmiu gabinetach kąpeli mułowych urządzono wanny kaflowe, niektóre ze schodkami, a takie same porcelanowe wanny ustawiono w całym gmachu mułówek (oprócz oddziału III klasy). Wanny te służyły dla błotnych kąpeli różnej konsystencji⁶⁹. Wszystkie wanny kaflowe zaopatrzone w ogrzewacze oraz doprowadzono oddzielnie wodę siarczaną i zwykłą. Urządzono także dwa gabinety, jeden przygotowany do udzielania leczniczych pryszniców, drugi dla łaźni parowej lub dla kuracji nagrzanym powietrzem. Zadbano też o dodatkowe oświetlenie korytarzy i gabinetów czy wymianę szyb w oknach i w drzwiach kąpielowych na matowe zamiast zwykłych⁷⁰.

Ulepszenia i modernizacje objęły też zewnętrzną przestrzeń budynku zdrojowego, posadzono drzewa i krzewy, aby zasłonić budynek od wschodnich wiatrów i szkodliwego pyłu. Zakładano nowe trawniki, poprawiono aleję prowadzącą od zakładu do Buska⁷¹. Przeprowadzono prace melioracyjne⁷², ocembrowano i pokryto dachem źródło „Nurek”⁷³, odrestaurowano dawniejsze ławki, słupy do latarni, bariery na mostach. Powiększono w 1901 r. szparagarnię wyhodowanymi na miejscu sadzonkami. Przy alei prowadzącej z zakładu do miasta zamiast uschniętych włoskich topoli posadzono około 20 sztuk większych jesionów, zaś drogę prowadzącą z folwarku Nadole na pola rządowe wysadzono kasztanami, jesionami i innymi drzewami w liczbie około 110 sztuk⁷⁴. Inwestycje podnosiły prestiż uzdrowiska i sprowadzały coraz liczniejsze grupy kuracjuszy zachęconych do korzystania z tutejszych wód. W 1910 r. pojawił się nawet pomysł budowy nowego domu zdrojowego przy wsparciu rządowym w wysokości 75 tysięcy rubli⁷⁵.

W 1912 r. rząd, jako właściciel uzdrowiska⁷⁶, a właściwie Ministerstwo Handlu, pod którego zarządem pozostawało zdrojowisko buskie, postanowiło zmienić zarząd. Zaproponowało czysto urzędniczy skład komitetu do zarządzania zdrojem, złożony z administratora, dwóch urzędników miejscowych (jeden z wyższym wykształceniem technicznym) i miejscowego inżyniera okręgowego⁷⁷. Były to jednak zmiany pozorne, najważniejsze pozostawały inwestycje w infrastrukturę i urządzenia zdrojowe, ponieważ to one przekładały się bezpośrednio na frekwencyjny i finansowy sukces lub klęskę zakładu.

⁶⁸ *Wyszczególnienie robót melioracji, dokonanych w zakładzie przed rozpoczęciem leczniczego sezonu 1901 roku*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1901, nr 4, s. 4.

⁶⁹ Tamże, s. 2-3.

⁷⁰ Tamże, s. 4.

⁷¹ *Ulepszenia, dokonane w zakładzie leczniczym w Busku przed rozpoczęciem leczniczego sezonu*, „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1901, nr 12, s. 2.

⁷² *Wyszczególnienie robót melioracji...*, dz. cyt., s. 2-6.

⁷³ Tamże, s. 6; *Ulepszenia...*, dz. cyt., s. 2-3.

⁷⁴ *Ulepszenia...*, dz. cyt., s. 3.

⁷⁵ *Wiadomości bieżące*, „Przegląd Zdrojowo-Kąpielowy i Przewodnik Turystyczny”, 1910, nr 6, s. 12.

⁷⁶ *Wiadomości bieżące*, „Nasze Zdroje”, 1912, nr 2, s. 25-26.

⁷⁷ Tamże, s. 26.

8. Zakończenie

Współcześnie uzdrowiska i kuracje wodolecznicze przeżywają swoisty renesans⁷⁸. Miejscowości uzdrowiskowe są odwiedzane nie tylko przez chorych, ale także przez ludzi chcących intensywnej regeneracji organizmu, odpoczynku i spokoju. Uzdrowiska stają się miejscami odnowy biologicznej i rekreacji, starają się zapewnić swoim gościom jak najlepsze warunki, by skusić ich do powrotu za rok. Ważnym warunkiem komfortowego pobytu wydaje się sprawna organizacja funkcjonowania zakładu, uporządkowanie dnia i przeplatanie rytmu zabiegów działaniami rekreacyjnymi, zabawą i odpoczynkiem na świeżym powietrzu. Poznając zasady i rozwiązania przyjęte w dziewiętnastowiecznych uzdrowiskach, możemy czerpać z nich wzory, uczyć się na ich błędach. Oczywiście publikacje prasy zdrojowej miały charakter informacyjny oraz postulatyczny, nie zawsze kuracjusze podporządkowywali się wszystkim zaleceniom i przepisom, stąd konieczność ich ciągłego przypominania. Warto też zwrócić uwagę, że administracja Buska, choć rozumiała potrzebę zarówno prowadzenia kuracji, jak i rozwijania życia towarzyskiego gości, zapewnienia rozrywki i przestrzeni odpoczynku, starała się wszystkie te aspekty pobytu kuracjusza kontrolować. Decyzje, zarówno te dotyczące metod leczenia i możliwości praktykowania przez poszczególnych lekarzy w Busku, jak i te drobne, dotyczące doboru repertuaru orkiestry zdrojowej czy długości oraz częstotliwości wieczorów tanecznych, podejmowane były bezpośrednio przez dyrekcję domu zdrojowego i nie podlegały negocjacji. Nawet skargę, którą oczywiście można było złożyć, rozpatrywał ten sam dyrektor, który podejmował decyzje. Z jednej strony na pewno usprawniało to funkcjonowanie uzdrowiska i przyspieszało podejmowanie decyzji, jednak nie zawsze było najlepszym rozwiązaniem dla kuracjusza i uzdrowiska jako takiego.

Bibliografia

Prasa i wydawnictwa periodyczne

- „Echa Zdrojowe”, 1914.
- „Krynica”, 1873, 1877.
- „Krynica”, 1885, 1889, 1890, 1892.
- „Kurier Ciechociński”, 1908.
- „Kurier Sezonowy Zakładu Leczniczego w Busku”, 1898, 1901, 1902, 1904.
- „Nasze Zdroje”, 1910, 1911, 1912.
- „Przegląd Zdrojowo-Kąpielowy i Przewodnik Turystyczny”, 1910.
- „Przewodnik Kąpielowy”, 1904, 1906.
- „Wody Mineralne”, 1875.
- „Zdrojowiska”, 1872.
- „Zdrój Ciechociński”, 1907, 1909.

Opracowania

- Bednarz-Grzybek R., *Wychowanie zdrowotne w polskojęzycznych czasopismach uzdrowiskowych (1844-1914)*, Lublin 2018.
- Berends A., *Busko i źródło mineralne pod niem znajdujące się*, Warszawa 1834.
- Busko, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1880, s. 478-480.
- Busko: wody siarczano-słone, szlam mineralny, wodolecznica, Busko Zdrój* 1912.

⁷⁸ J. Kita, dz. cyt., s. 5.

- Dąbrowska M., *Leczyć się i bawić. Wojaże rodziny Lubińskich po miejscowościach w I poł. XIX wieku*, w: *Historia polskiej kultury uzdrowiskowej*, red. B. Płonka-Syroka, A. Syroka, Wrocław 2012, s. 78-85.
- Dymnicki J., *Busko i jego zdroje*, Warszawa 1860.
- Dymnicki J., *Sprawozdanie (XIVe) z chorób leczonych u zdrojowiska w Busku w czasie pory kąpielowej 1871*, Warszawa 1872.
- Dymnicki J., *Sprawozdanie XVII z chorób leczonych u zdrojowiska w Busku w czasie pory kąpielowej 1874, z szczególnem uwzględnieniem przymiotu*, Warszawa 1875.
- Dymnicki J., *Sprawozdanie XXV z czynności lekarskiej u zdrojowiska w Busku w czasie pory zdrojowej 1882 roku*, Warszawa 1883.
- Dymnicki J., *Sprawozdanie z chorób leczonych u zdrojowiska w Busku w czasie pory kąpielowej 1869*, Warszawa 1870.
- Helfricht J., *Vincenz Priessnitz (1799- 1851) und Rezeption sejner Hydrotherapie bis 1918. Ein Beitrag zur Geschichte der Naturheilbewegung*, Husum 2006.
- Jackson R., *Waters and Spas in the Classical World*, „Medical History. Supplement”, 1990, nr 10, s. 1-13.
- Jarubas A., Legawiec W., *Ośrodki o charakterze uzdrowiskowym i prozdrowotnym na terenie obecnego województwa świętokrzyskiego w latach 1800-1930*, w: *Tradycje i perspektywy rozwoju kultury uzdrowiskowej w Województwie Świętokrzyskim w kontekście europejskim*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsala, A. Syroka, Wrocław 2016, s. 21-47.
- Kasza Ł., *Buskie uzdrowisko w XIX wieku 1776-1916*, Busko-Zdrój 2016.
- Kita J., *Zapomniane polskie uzdrowiska*, Łódź 2016.
- Klimczak E.W., *Z zapisków buskiego medyka... Jak zmieniło się miasto i uzdrowisko (w świetle wybranych publikacji lekarzy zdrojowych i przewodników)*, w: *Tradycje i perspektywy rozwoju kultury uzdrowiskowej w Województwie Świętokrzyskim w kontekście europejskim*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsala, A. Syroka, Wrocław 2016, s. 67-89.
- Kochański J.W., *Balneologia i hydroterapia*, Wrocław 2002.
- Kowalenko H., *Jan Innocenty Petrycy – jeden z pierwszych polskich lekarzy uzdrowiskowych*, „Balneologia Polska”, 1971, t. 16, z. 3-4, s. 257-266.
- Kowalenko H., *Wojciech Oczko – ojciec polskiej balneologii*, „Wiadomości Uzdrawiskowe”, 1960, nr 3, s. 229-232.
- Kucharski A., *Staropolska turystyka uzdrowiskowa w XVIII wieku*, „Czasy Nowożytne”, 23/2010, s. 121-148.
- Majkowski J., *Busko*, w: *Zdrowiska. Zakłady lecznicze i stacje klimatyczne w guberniach Królestwa Polskiego i najbliższych guberniach Cesarstwa*, red. H. Dobrzycki, Warszawa 1896, s. 9-29.
- Majkowski J., *Sprawozdanie lekarskie o chorych leczonych w zakładzie zdrojowo-kąpielowym i letnim szpitalu S. Mikołaja w Busku podczas pory kąpielowej 1889 r.*, Warszawa 1890.
- Mazur E., *Codziennosc kuracjusza w uzdrowiskach na ziemiach polskich w drugiej polowie XIX i pocztku XX wieku*, Warszawa 2016.
- Moss G.A., *Water and health. A forgotten connection?*, „Perspectives in Public Health”, 2010, nr 5, s. 227-232.
- Ponikowska I., Ferson D., *Nowoczesna medycyna uzdrowiskowa*, Warszawa 2009.
- Stegner T., *Miejsce kurortów w europejskiej i polskiej dziewiętnastowiecznej rzeczywistości*, w: *Wielkomięscy inwestorzy, mecenasi i filantropi. Kurorty w Europie Środkowej od XIX do XXI wieku*, red. M. Mosionek-Schweda, M. Buchholz-Todorska, Gdańsk 2016, s. 79-92.
- Straburzyńska-Lupa A., Straburzyński G., *Fizjoterapia*, Warszawa 2006.
- Tubergen A., Linden S., *A brief history of spa therapy*, „Annals of the Rheumatic Diseases”, 2002, t. 61, s. 273-275.
- Walczak M., Jeśmian C., Gębarowska K., *Początki leczenia sanatoryjnego dzieci w Busku-Zdroju*, „Acta Balneologica”, 2014, t. 56, nr 2, s. 114-117.

- Winternitz W., *Die Hydrotherapie auf Physiologischer und Klinischer Grundlage*, Wien 1877.
- Wrona-Wolny W., *Wybrane uwarunkowania historyczne i lecznicze uzdrowiska Buska-Zdroju*, w: *Tradycje i perspektywy rozwoju kultury uzdrowiskowej w Województwie Świętokrzyskim w kontekście europejskim*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsala, A. Syroka, Wrocław 2016, s. 49-66.
- Zieleniewski M., *Słownik bibliograficzno-balneologiczny zakładów polskich: zdrojowo kąpielowych, wodoleczniczych, klimatycznych, żętycznych, kumysowych i kefirowych*, Kraków 1889.